

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЕКОЛОГІЧНИХ ЗНАТЬ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ПРЕДМЕТІВ ГУМАНІТАРНОГО ЦИКЛУ

Наталія Захарчук, канд. пед. наук, доцент Національного авіаційного університету, старший науковий співробітник лабораторії дидактики Інституту педагогіки НАПН України

Сучасний період розвитку світової спільноти характеризується як позитивними, так і негативними змінами, які простежуються у всіх сферах людського життя. Наш час багатьма дослідниками зображується здебільшого в темних барвах, ігноруючи позитивні, світлі тони – ті надбання і здобутки, якими, поправу, повинні пишатися сучасні вчені. Щоб пояснити цей феномен достатньо назвати декілька з численних основних причин: зміна століть, що психологічно впливає на свідомість людей через труднощі прогнозування подальшого розвитку людства; швидкий ріст населення нашої планети, що як ускладнює взаємодію між людьми, так і підіймає проблеми їх виживання в певних країнах світу. Провідні місця в цьому переліку причин займають, насамперед, екологічні проблеми. Останніми десятима роками на перший план – поряд з політичними і соціальними проблемами – вийшли й екологічні. Наразі й сам термін «екологія» ототожнюється зі словами «діяти», «рятувати», оскільки навколишнє середовище є однією з головних цінностей, збереженням і відновленням якої переймаються всі країни світу. Йдеться про орієнтацію освітньої системи на формування екологічної свідомості суспільства загалом і кожної окремої особистості зокрема, про забезпечення екологічної освіти дошкільнят, учнів і студентів.

Оскільки старша школа є останнім етапом здобуття повної загальної середньої освіти, на якому завершуються становлення цілісної картини світу, ми вважаємо, що саме проблеми екологічної освіти старшокласників, формування їхньої екологічної культури, систематизації наукових знань про людину і природу, здатності раціонально й емоційно сприймати навколишній світ і себе у ньому, а також готовності до природоохоронних дій, набувають усе більшого значення. Безперечно, успішне формування екологічної культури учнів 10–11-х класів здійснюється шляхом інтегративного підходу до викладання гуманітарних, природничих предметів, включенням до їх програм певних екологічних тем, розгляду проблем, що стосуються навколишнього середовища, природозбереження, антропогенного впливу на довкілля тощо.

Питання екологічної освіти розкриваються в працях В. Авдєєвої, Л. Білик, Н. Буринської, В. Крисаченка, М. Курка та ін. Формування екологічної свідомості досліджують М. Кисельов, Б. Ліхачов, О. Плахотник та ін. Проблеми екологічної підготовки аналізують Б. Йоганзен, І. Зверев, Г. Тарасенко та ін. Дослідження проводяться й у сфері формування комунікативної компетентності та особливостей спілкування в екологічній сфері (Бібікова Е., Розмаріца І. та ін.). Викладання гуманітарних предметів та їх виховний вплив на особистість старшокласника аналізуються у працях Н. Бібік, К. Баханов, Л. Мацько, О. Пометун, Л. Скуратівський, З. Шевченко та ін., змістові та методичні аспекти гуманітарного профілю навчання в старшій школі розглядають Ю. Ковбасенко, С. Козленко, О. Сапліна, В. Федоренко, В. Шуляр, Т. Яценко. Виявленням профільно-орієнтувальних можливостей предметів гуманітарного циклу цікавляться Л. Скуратівський, П. Близнюк та ін.

Тому, мета статті полягає у детальному аналізі навчальних програм з гуманітарних предметів, що використовуються для підготовки старшокласників, дослідженні змістового навантаження підручників, яке сприяє формуванню системи екологічних знань учнів старших класів. Водночас, серед основних завдань – вивчення і розкриття навчального потенціалу екологічних тем, запропонованих у підручниках з предметів гуманітарного циклу. Для досягнення мети ми обрали наступні предмети: українська мова, українська і світова літератури, та іноземна мова.

Наразі в Україні система екологічної освіти визначається й регулюється відповідною нормативно-правовою базою, головним документом якої з певністю можемо назвати Концепцію екологічної освіти, схвалену рішенням колегії Міністерства освіти і науки України від 20.12.2001 р. [4]. Ця концепція була розроблена на основі попередніх документів

щодо реформування освітнього процесу в Україні: Закону України «Про освіту» (1996), Закону України про охорону навколишнього природного середовища (1991), Державної національної програми «Освіта» («Україна ХХІ століття», 1994), Проекту Національної доктрини розвитку освіти в ХХІ столітті та інші.

Концепція екологічної освіти України визначає таку освіту як цілісне культурологічне явище, що включає процеси навчання, виховання, розвитку особистості, спрямоване на формування екологічної культури, як складової системи національного й громадського виховання всіх верств населення України, екологізацію навчальних предметів і програм, а також на профільну екологічну підготовку через базову екологічну освіту [4]. Тому метою екологічної освіти є формування фундаментальних екологічних знань, навичок, екологічного мислення й свідомості, що ґрунтуються на ставленні до природи як універсальної, унікальної цінності. Ця мета окреслює і завдання: сформувати екологічну культуру всіх верств населення, підготувати фахівців-екологів для різних галузей народного господарства, удосконалити, узгодити та стандартизувати термінологію в галузі екологічних знань [4]. Розглядаючи екологічну освіту як неперервний процес, Концепція виокремлює її основні принципи. Серед них чільне місце відводиться міждисциплінарному підходу до формування екологічного мислення. Це передбачає логічне поєднання й поглиблення системних природних знань для кращого розуміння екологічних проблем на різних рівнях. Отже, екологізація шкільної освіти передбачає включення екологічних аспектів, що пов'язані з основним матеріалом, до складу практично всіх навчальних предметів, але чи не провідне місце, на нашу думку, у переліку цих предметів займає гуманітарний цикл дисциплін.

Загальноосвітній навчальний заклад III ступеня забезпечує поглиблений рівень екологічної освіти відповідно до спеціалізації. Старшокласники повинні усвідомлювати взаємозалежність екології й економіки, знати групи професій за впливом на довкілля, особливості впливу на навколишнє середовище обраної майбутньої професії, відповідні вимоги до фахівця, бути обізнаними з екологічним законодавством відповідної галузі господарства, добре орієнтуватись в екологічних проблемах України. Концепція передбачає, що в цілому у старшокласників має бути сформована особистісна екологічна позиція і вміння її відстоювати в умовах правової демократичної держави.

Функціонуючи переважно як профільна, старша школа створює значно кращі умови для диференційованого навчання, врахування індивідуальних особливостей розвитку учнів, їхнього життєвого досвіду. Це враховується програмами всіх предметів, а також передбачається під час створення змісту навчальних підручників, основних засобів їх реалізації.

Основна мета навчання рідної мови полягає у формуванні національної свідомості, духовно багатой мовної особистості, яка володіє вміннями й навичками вільно, комунікативно доцільно користуватися засобами рідної мови – її стилями, типами, жанрами в усіх видах мовленнєвої діяльності, тобто забезпечує належний рівень комунікативної компетенції. Зазначена мета передбачає здійснення навчальної, розвивальної і виховної функцій освітнього змісту навчального предмета [5]. Відповідно до поставленої мети одним з головних завдань навчання української мови в загальноосвітній школі є формування духовного світу учнів, цілісних світоглядних уявлень, загальнонародських ціннісних орієнтирів, а беззаперечним засобом досягнення цього, поряд з мовою та культурою народу, є природа.

По завершенню вивчення навчального предмета «Українська мова» старшокласники повинні володіти системними знаннями про мову як засобу вираження думок і почуттів людини; практичними навичками культури мови, додержання мовних норм, уміннями користуватися словниками та іншою літературою довідкового характеру; знаннями про українську мову як багатофункціональну знакову систему й суспільне явище, загальними уявленнями про мовознавство і праці окремих вітчизняних лінгвістів, навичками мовної рефлексії; мати цілісне уявлення про мову як національно-культурний феномен, розуміти національну своєрідність української мовної картини світу тощо.

Перелік основної літератури для використання учнями 10–11-х класів очолюють підручники «Українська мова» (рівень стандарту) О. Заболотний, В. Заболотний. Хоча формування екологічної культури старшокласників є одним із пріоритетних завдань

середньої освіти, а інтегративний підхід до його здійснення вважається найвдалішим, в підручниках з української мови рідко зустрічаються тексти та вправи екологічної тематики. Краща ситуація спостерігається з предметами «Українська література» та «Світова література».

Опанування старшокласниками української та світової літератури сприяє формуванню їхньої моральної й естетичної культури. Мета зазначених предметів – розкрити процеси культурного розвитку людини, завдяки яким формується не тільки національна культура, національна свідомість, а й культура зарубіжних країн, все те, що притаманно всім народам світу. Комплексний підхід до вивчення літератури прищеплює навички пізнання світоглядних процесів, виховує в молоді високу читацьку і загальну культури, естетичний смак шляхом залучення її до найвищих досягнень світової літератури та культури, загальнолюдських і національних духовних цінностей.

Викладання української та світової літератури націлене на формування гуманістичного світогляду, гуманітарної свідомості, творчості старшокласників; розвиток вміння сприймати прекрасне, творити власну особистість його засобами; сприяння виробленню естетичних смаків, поглядів і уподобань учнів старших класів; формування творчих здібностей, критичного мислення; підвищення загального рівня культури учнів як повноправних членів соціуму та активних учасників соціальних процесів; виховання в учнів поваги до національної культури та інших етнокультурних традицій; формування планетарного мислення, вільної орієнтації в розмаїтті культурних явищ.

Тобто, вивчення літературних здобутків відіграє важливу роль у формуванні світоглядних позицій, в інтелектуальному та культурному зростанні, створенні передумов професійної підготовки, яка не залишатиме поза увагою взаємодію системи «людина-природа».

Для вивчення української літератури МОН України (наказ № 177 від 03.03.2010) рекомендує використовувати підручники «Українська література» (рівень стандарту, академічний рівень) Г. Семенюк, М. Ткачук, О. Слоньовська та ін. і «Українська література» (рівень стандарту, академічний рівень) О. Авраменко, В. Пахаренко. Світову літературу опановують здебільшого за допомогою підручників авторів В. Звиняцьковського, Т. Свєрбілової, О. Чебанової та Ю. Ковбасенка (для 10-х класів) і В. Звиняцьковського та О. Ісаєвої, Ж. Клименка, А. Мельник (для 11-х класів).

Не зважаючи на те, що майже жоден твір у змісті досліджуваних навчальних дисциплін для старшої школи не присвячений виключно проблемам екології, захисту навколишнього середовища, але численні проблеми людських стосунків, роздумів про безсмертя людини, кохання, щастя, життєву позицію тощо вдало переплітаються з картинами природи, функції та роль яких у літературних працях лишаються очевидними. Це ілюструють наступні твори, які вивчаються старшокласниками: «Тіні забутих предків» М. Коцюбинський (через усвідомлення краси природи і її благотворного впливу на людину), «Земля» О. Кобилянська (через психологічне трактування проблеми сакрально-містичного зв'язку людини із землею, усвідомлення глибинної пов'язаності української людини і землі, розвиток шанобливого ставлення до неї), драма-феєрія «Лісова пісня» Л. Українка (через єдність природи і людини), «Старий і море» Е. Хемінгуей та інші.

Робочі навчальні плани для 10–11-х класів складаються за Типовими навчальними планами загальноосвітніх навчальних закладів III ступеня, затвердженими наказом МОН України від 27.08.2010 р. № 834. Вивчення іноземних мов у старшій школі забезпечує загальноосвітній рівень підготовки з іноземної мови і відповідає рівню, запропонованому Радою Європи для європейських шкіл. Цей рівень, формування іншомовної компетентності, передбачає виховання й розвиток школярів засобами іноземної мови.

Навчальна програма з іноземної мови для старших класів не встановлює порядок вивчення предметної тематики у рамках навчального року. Предметом семестрового і підсумкового контролю є лише знання змісту, зазначеного в програмі та відображеного у підручниках з іноземної мови. Основною метою навчання іноземної мови є, окрім формування в учнів комунікативної компетенції для міжкультурної взаємодії, розвиток умінь використовувати іноземну як інструмент становлення особистості і водночас як засіб

усвідомлення відповідальності за власні дії, що включає і відповідальність за стан довкілля, усвідомлення людини як частини природи тощо.

Перелік підручників з іноземної мови для учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів чималий. Проте, їх тематична наповненість суттєво не різниться. Наприклад, на першому місці у зазначеному переліку книга, рекомендована МОН України для старшокласників О. Д. Карп'юк «Англійська мова (9-й та 10-й роки вивчення. Рівень стандарту)» [2; 3].

Оскільки для педагогічної теорії і практики важливим залишається питання урізноманітнення навчального процесу, активізації пізнавальної діяльності старшокласників, розширення сфери їхніх інтересів, то підручники мають містити не тільки тексти й готову інформацію, але й позатекстовий компонент, що характеризується різноманітністю (численний ілюстративний матеріал, креативні завдання, вправи, що спонукають критично мислити, аналізувати, порівнювати, узагальнювати тощо). Досліджувані підручники з іноземної мови цілком відповідають дидактичним вимогам, характеризуються високою науковістю, доступністю, точністю, ясністю і яскравістю викладення змісту, його практичною спрямованістю, міжпредметними зв'язками, що значною мірою сприяє й полегшує введенню і вивченню учнями екологічно спрямованого матеріалу. Так, на 9-му році вивчення (10 клас) старшокласники опановують тематичний блок *Is the Earth in Danger* (за О. Д. Карп'юк) разом з іншими темами, що певною мірою відповідає завданням третього етапу екологічної освіти (тобто, світоглядні знання, взаємозв'язки у системі «людина – природа – суспільство», розвиток умінь і навичок емоційних переживань, пов'язаних зі збереженням природи рідного краю і власного здоров'я). Учні поповнюють свої знання про природні лиха і катастрофи, правила поведінки для мінімізації їх наслідків, про проблеми навколишнього середовища та оцінюють, наскільки еко-дружніми вони є.

Підручник для 10-го року вивчення (11 клас) містить дещо більше інформації з теми *It's your planet*, а саме: старшокласники зосереджуються на природі і технічному прогресі, проблемах забруднення, глобальних природних змінах, своєму місці у природі, екобезпечних формах взаємодії з навколишнім середовищем тощо. Водночас вони намагаються розв'язати проблеми довкілля у світових масштабах: зміна клімату, глобальне потепління, голод тощо. Тобто, підручники є достатньо цікавими для учнів, написані зрозумілою і легкою для сприймання мовою, що відповідає віковим можливостям засвоєння старшокласниками їх змісту. Ці навчальні книги структуровані у такий спосіб, щоб апелювати до загальноосвітньої підготовки й життєвого досвіду учнів, відкриваючи при цьому значні можливості для організації самостійної роботи, для стимулювання потреби у самоосвіті.

Утім, на нашу думку, розмаїття екологічних тем, з якими ознайомлюються учні старших класів на уроках з гуманітарних предметів, не повністю задовольняє вимоги щодо екологічної освіти. Згідно з Концепцією, на третьому освітньому етапі доцільно включити й інформацію краєзнавчого характеру та звернути увагу на екологічні проблеми України. Це допоможе краще проілюструвати наукові основи народногосподарських проблем, виховати почуття відповідальності не просто за «абстрактне» довкілля, а за природу власного села, міста, району, держави. Тобто, зміст предметів гуманітарного циклу має краще забезпечувати зв'язок з життям, бути спрямованим на формування особистості школяра насамперед як громадянина України, якому не байдуже до її екологічних проблем. У такий спосіб вияскравляться міжпредметні зв'язки гуманітарних предметів з предметами інваріантної і курсами варіативної компонент щодо шкільної екологічної освіти.

Оскільки старша школа як профільна є завершальним етапом у процесі професійного самовизначення та формування світогляду особистості, її ціннісного ставлення до природи, то цикл гуманітарних дисциплін є засобом реалізації профільного навчання, спрямованого на виконання відповідних завдань. Водночас старша школа є третім етапом екологічної освіти, що також у руслі інтегративного підходу висуває певні вимоги й до тематичного наповнення навчальних предметів. Попри включення до змісту підручників досить різноманітних екологічних тем, які сприяють формування екологічної спрямованості особистості старшокласника, лишається відкритим питання щодо позиціонування учнів як екологічно освічених представників держави, що передбачено Концепцією екологічної освіти в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Захарчук, Н. В. Використання підручників з іноземної мови у формуванні системи екологічних знань старшокласників [Текст] / Н. В. Захарчук // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. Праць / [ред. кол., наук. ред. О. М. Топузов]. – К. : Педагогічна думка, 2012. – Вип. 12. – 776 с. – С. 376–380.

1. Карп'юк, О. Д. Англійська мова : підручник для 10-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Рівень стандарту [Текст] / О. Д. Карп'юк. – Тернопіль : Астон, 2010. – 224 с.

2. Карп'юк, О. Д. Англійська мова : Підручник для 11-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Рівень стандарту [Текст] / О. Д. Карп'юк. – Тернопіль : Астон, 2011. – 296 с.

3. Концепція екологічної освіти України від 20.12.2001 р. [Електронний ресурс] // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2002. – № 7. – Режим доступу : <http://www.osvita.irpin.com>

4. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Українська мова. 5–12 класи. – К. : Перун. – 2005. – 176 с.

5. Українська мова. 10 клас. О. В. Заболотний, В. В. Заболотний. Рівень стандарту Рекомендовано МОН України. – Київ, "Генеза", 2010. – 114 с.

У статті подано детальний аналіз навчальних програм з предметів гуманітарного циклу, що використовуються для підготовки старшокласників. Автор досліджує змістове навантаження підручників, яке сприяє формуванню системи екологічних знань учнів старших класів. Вивчається й розкривається навчальний потенціал екологічних тем, поданих у підручниках з гуманітарних предметів, й пропонуються шляхи удосконалення їх змісту.

Ключові слова: старшокласник, екологічна освіта, концепція екологічної освіти в Україні, предмети гуманітарного циклу, підручник.

В статье подробно анализируются учебные программы по предметам гуманитарного цикла, которые используются для подготовки старшеклассников. Автор исследует тематическую нагрузку учебников, которая способствует формированию системы экологических знаний учащихся старших классов. Изучается и раскрывается учебный потенциал экологических тем, представленных в учебниках по гуманитарным предметам, и предлагаются пути совершенствования их содержания.

Ключевые слова: старшеклассник, экологическое образование, концепция экологического образования в Украине, предметы гуманитарного цикла, учебник.

The article presents a detailed analysis of the curriculum in the Humanities used to prepare high school students. The author explores the textbooks content that promotes high school students' environmental awareness. In addition, the educational potential of environmental themes presented in textbooks in the Humanities is studied, and the ways of improving their content are suggested.

Key words: high school student, environmental education, the concept of environmental education in Ukraine, the Humanities, textbook.